

Leeghwater en de Bijlmermeer

70

Beatrijs van Dijk

Afb. 1. Portret van Jan Adriaenszoon Leeghwater, zoals dat voorkomt in vierde en latere drukken van het "Haerlemmermeerboek". Getekend door S. Savrij, 1643.

Inleiding

Jan Adriaenszoon Leeghwater (1575-1650) is vooral beroemd geworden om het feit dat hij een rol gespeeld heeft bij de ambitieuze droogmakingen van de grote meren in Noord-Holland: de Beemster, de Schermer, de Purmer. Daarnaast dankt hij zijn roem aan het "Haerlemmermeerboek", waarin hij al in 1641 pleitte voor de droogmaking van de Haarlemmermeer.

Sinds de in 1944 verschenen studie van De Roever over Leeghwater is de vermeende rol die Leeghwater bij voornoemde droogmakerijen gehad zou hebben, nogal ter discussie komen staan. Was hij de grote held die Max van Amstel in 1942 beschreef of is zijn werk aan de droogmakerijen "nauwelijks van enig gewicht te noemen" en zou "de droogmakerijhistorie er zonder Leeghwater praktisch geen letter anders hebben uitgezien"; zoals de conclusie van De Roever over Leeghwater luidde?¹ Na 1944 hebben enkele schrijvers Leeghwater weer geherwaardeerd. In nieuwe studies werd hij getypeerd als een bijzonder kundig molenbouwer en waterbouwkundige. Geen held op eenzame hoogte, maar ook beslist geen onbelangrijke figuur voor onze waterstaatsgeschiedenis.²

Hier zal worden ingegaan op de rol die Leeghwater heeft gehad in de droogmaking van de Bijlmermeer, een veel minder bekende droogmakerij dan de hierboven genoemde.

De Bijlmermeer; een kleine droogmakerij vlakbij Amsterdam

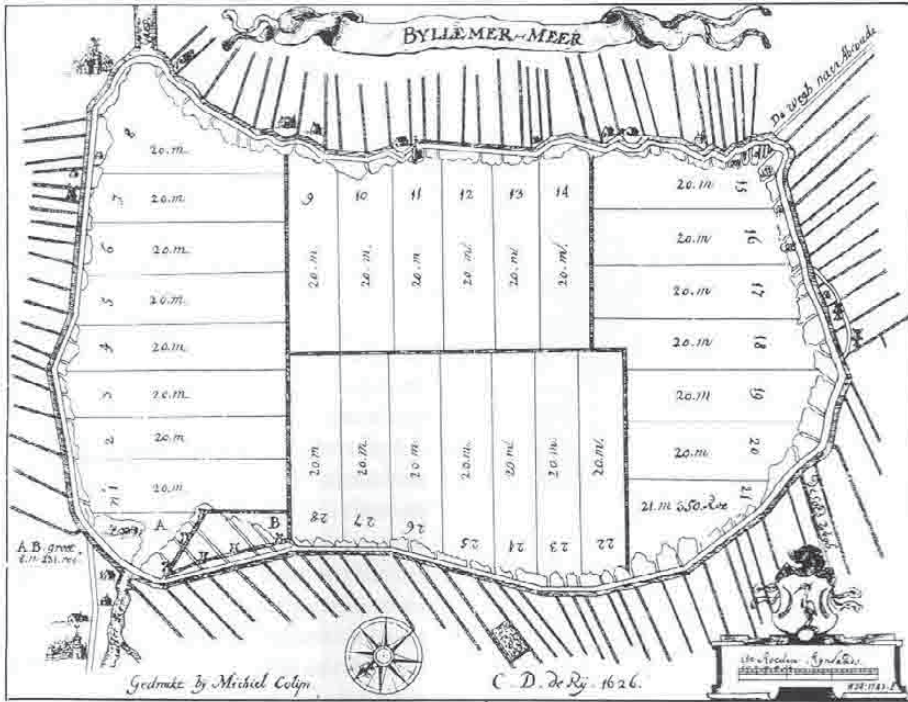
De Bijlmermeer was een van de kleinere droogmakerijen uit de 17de eeuw. Vergeleken met de Beemster (ruim 6443 ha.) was deze polder met zijn ruim 577 ha. maar liefst 11 maal zo klein. Voor de droogmaking van de Bijlmermeer werd op 22 december 1622 door de Staten van Holland octrooi verleend. Dit octrooi was aangevraagd door Abel Matthijszoon Burch c.s., allen rijke kooplieden en/of bestuurders, waaronder burgemeesters en schepenen van Amsterdam. Bij de kavelverdeling zien we bijvoorbeeld de namen van Anthony Oetgens van Waveren, Barthout Cromhout, Reynier Pauw, Cornelis van Davelaar. Deze personen komen we ook bij andere bedijkingen en ontginningen tegen: ze investeerden dus graag in het winnen van nieuw land. Dit was dan ook een van de weinige investeringsmogelijkheden voor hen die in de Gouden Eeuw rijk waren of werden.

De Bijlmermeer werd tussen 1624 en 1626 bedijkt en met zes achtkante molens drooggemalen. Deze stonden in twee gangen van drie molens per gang. (Zie het kaartje van Cornelis Danckerszoon de Rij, afbeelding 2). Evenals bij andere droogmakerijen zien we in de eerste jaren van de bedijking dat er veel onderhandeld werd over de vergoedingen aan de eigenaars van de 'oude landen'; de landerijen die door de aanleg van de ringdijk en het graven van de ringsloot binnen de ringdijk kwamen te liggen.

De Bijlmermeer heeft, evenals enige andere droogmakerijen in Noord-Holland, een bijzondere vorm van bestuur gekend. Als de meren die werden drooggemaakt nog niet binnen een ambacht of jurisdictie vielen, kregen dijkgraaf en heemraden – het enige

1 M. van Amstel, *Een timmermanszoon wint land, Jan Adriaenszoon Leeghwater*, Amsterdam (1942) o.a. 12; J.G. de Roever, *Jan Adriaenszoon Leeghwater, het leven en werk van een zeventiende-eeuwse waterbouwkundige*, (Amsterdam 1944) 188.

2 Zie: D. de Herder e.a., *Leeghwater. Idealist en molenmaker*, (Hoorn 1975); D. Baars, 'Leeghwater: een herwaardering', *Spiegel Historiae* 21 (1986).

Afb. 2. Kaart van de Bijlmermeer, kopie getekend door Willem Hooft in 1745 naar het origineel uit 1626 van C.D. de Rij, Hoogheemraadschap Amstel en Vecht, archief Zeeburg en Diemerzeedijk, inv.nr. 1046.

bestuur in het nieuwe gebied – vaak uitgebreide bevoegdheden. Zo kregen de droogmakerijen vaak ook het ambachtsbestuur en de lage en/of hoge jurisdictie. Dijkgraaf en heemraden waren dan tevens schout en schepenen c.q. baljuw en schepenen. Aan dit gecombineerde bestuur kwam voor de Bijlmermeer een eind in 1812, toen de gemeentelijke taken werden afgescheiden van het waterschapsbestuur.

Nadat het meer droog was ging de Bijlmermeer een weinig succesvolle geschiedenis tegemoet. Al in 1631 brak de dijk door, waarna het meer voor de tweede maal werd drooggemaakt. In 1672 werd de polder, op last van de Staten van Holland onder water gezet ter beveiliging van Amsterdam. Blijkens een rekest aan de Staten van 1678 waren vele huizen en molens weggedreven. Van de huizen die nog waren blijven staan was de helft ingestort en beschadigd.³ Daarna werd de Bijlmermeer opnieuw drooggemaakt, maar toen na de storm van 1702 het land wéér onder water kwam te staan, was het bestuur financieel niet meer bij machte de polder opnieuw droog te maken. De twee overgebleven molens werden verkocht aan Amsterdam. Amsterdam en Weesp hadden al in 1677 een eerste akkoord gesloten met de Bijlmermeer over het onderhoud van de Stamdijk, waarover het zandpad tussen deze twee steden liep. Vanaf 1703 kreeg Amsterdam – tot 1710 samen met Weesp, en daarna alleen – ten aanzien van de dijken én molens een plicht tot onderhoud. De Bijlmermeer stond gedurende ruim een eeuw in het midden geheel onder water. Alleen aan de buitenrand (het hoge deel) was een strook land droog. Hierop hebben gedurende de 18de eeuw warmoezeniers en daghuurders gewoond. De stad Amsterdam moest in de periode dat de Bijlmermeer gedeeltelijk onder water stond, met modder uit de stadsgrachten de dijken aanplempen, zodat de plas steeds iets kleiner zou worden. Amsterdam heeft dit van 1746 tot 1752 volgens de in 1702 opgestelde conventie gedaan, maar in 1753 vond Amsterdam de storting van de natte modder en klei veel te duur worden en stopte er mee. In een rapport aan de thesaurieren beriepen de ‘commissarissen wegens de verplichtinge van deze stad tot het storten van klei’ zich erop dat in de conventie van 1702 met geen woord was gerept over de verplichting tot het storten van klei. En dus had men, zolang men dichter bij de stad plaatsen kon vinden waar de storting veel goedkoper was, de opzichter van de graaf- en modderwerken gelast geen bagger meer te storten in de Bijlmermeer. In 1768 stuurden dijkgraaf en heemraden een memorie naar Amsterdam waarin op de zaak werd teruggekomen. De weigering van Amsterdam om voort te gaan met de storting bleek zeer nadelig te zijn geweest. Door de slechte toestand van de dijk had men namelijk besloten om de dijk op zwakke stukken niet te repareren, maar te

³ Hoogheemraadschap Amstel en Vecht, archief Bijlmermeer, inv.nr. 42.

Afb. 3. Foto van de boerderij "De mensch wikt, God beschikt", die als een van de weinige boerderijen nog aan de rand van de Bijlmermeer aanwezig is. Deze boerderij bevat vermoedelijk restanten van de oude hofstede Gaasperdam. Foto: C. Schipper.

4 Zie voor een uitgebreidere beschrijving van de geschiedenis van de Bijlmermeer: B.M. van Dijk, *Inventaris van de archieven van het heemvermaatschap de Bijlmermeer*, (1992); J.H. van der Hoek Oostende, 'de Bijlmermeer', *Jaarboek Amstellodamum* 49 (1962) 73 e.v.

5 J. A. Leeghwater, *Haarlemmermeerboek*, 13de druk, (1838) 17.

6 Hoogheemraadschap Amstel en Vecht, archief Bijlmermeer, inv.nr. 3.

verleggen. Er werden dan perken uitgegraven, waarin Amsterdam de natte klei of modder moest storten. En in 1752 was men derhalve met twee open perken blijven zitten. De dijk verzakte dan ook. Na over het gevaar hiervan bij de stad te hebben geklaagd, kregen dijkgraaf en heemraden hun zin; de dijk werd op de zwakke plekken aangevuld. Daarna echter staakte de stad de storting opnieuw, en ontstond er dus opnieuw een conflict.

Pas tussen 1816 en 1826 werd de polder uiteindelijk met vijf molens drooggemalen: de twee bestaande molens waren vervijzeld, en er was een nieuwe gang van drie schepradmolens gebouwd. Ondertussen was deze droogmakerij echter een financieel debâcle geweest. De grond was in het begin al slecht. En dan alle overstromingen nog... In de rekeningen aan de Staten van Holland om belastingvrijdommen is sprake van een ware klaagzang als alle tegenspoed elkaar genoemd wordt. De hoofdingelanden dachten echter ook aan de (arme) ingezetenen; ze probeerden dezen buiten de belastingplicht te houden, want de ingezetenen hadden door de slechte opbrengsten geen geld. En de slechte grond was er ook de oorzaak van dat de boeren die in 1960 hun bedrijf in de Bijlmermeer hadden, nauwelijks getreurd schijnen te hebben over de uitkoop van de boerenbedrijven in de polder door de gemeente Amsterdam om de polder met zand op te spuiten ten behoeve van woningbouw voor de uitbreiding van de stad.⁴

De activiteiten van Leeghwater bij de droogmaking van de Bijlmermeer

Aan het feit dat Leeghwater bij de droogmaking van dit kleine meer tussen 1622 en 1626 een rol heeft gespeeld, is tot nog toe in de literatuur geen aandacht besteed. De Roever houdt het erop dat Leeghwater de bedijkingswoede van de jaren twintig van de 17de eeuw niet heeft meegemaakt omdat hij toen op enige plaatsen buiten Holland werkzaam was. Maar hij sluit het niet uit dat Leeghwater een rol speelde, want: "waar zo vele archivalia spoorloos verdwenen zijn, is het natuurlijk niet uitgesloten, dat hij hier of daar nog eens behulpzaam is geweest en een molen stelde". In het in 1975 verschenen boek "Leeghwater, idealist en molenmaker" wordt alleen vermeld dat Leeghwater in het Haarlemmermeerboek schrijft dat hij aan enkele meren, waaronder de Bijlmermeer gewerkt had. De hier bedoelde passage luidt in een 19de-eeuwse druk van het Haarlemmermeerboek als volgt:

Alzoo ik, Jan Adriaansz. Leeghwater een beminnaar en liefhebber ben van bedijkingen (dijk-kagie) en droogmakerijen van meren, ook een groot gedeelte van mijn leven daarmede heb doorgebracht en versleten, zoo aan te bedijken, ordineren, stellen en fabryken van de watermolens van de Beemster, desgelijks ook mede van de Purmer, Wormer, Bijlmermeer, de Waard, de Schermer en meer andere meren, moerassen en polders...⁵

Gelukkig zijn niet alle archiefstukken van de Bijlmermeer 'spoorloos verdwenen' en is er het een en ander bewaard gebleven over de werkzaamheden van Leeghwater aan de droogmaking van de Bijlmermeer. De belangrijkste bron is het onkostenboek van de bedijking, tussen 1624 en 1627 bijgehouden door Abel Matthijszn. Burch.⁶ Aan Leeghwater werden tussen 19 oktober 1624 en 21 december 1626 diverse betalingen

gedaan, om precies te zijn veertien keer. Hij ontving het geld voor het stellen van een molen en voor de daarbij behorende 'verteringen'. Uit het onkostenboek wordt duidelijk dat van de zes molens, waarmee de Bijlmermeer is drooggemalen, er één door Leeghwater werd geleverd. Totaal kostten de werkzaamheden van Leeghwater de Bijlmermeer f3131:2. Dit bedrag maakte 3,8% van de totale kosten voor de bedijking uit, die f82.000 bedroegen. De andere vijf molens werden geleverd door: Jan Claeszoen, Adriaen Jacobszoen, Jacob Claeszoen, Pieter Janszoen en Pouwels T'Ouwerkerck. Deze ontvingen totaal voor hun werkzaamheden resp.: f2548:11:18, f2635:19, f2664:18:16, f2714:14:8, f3887:12. Deze bedragen zijn dus vergelijkbaar met het bedrag dat Leeghwater ontving.

Leeghwater komt in het onkostenboek echter niet alleen voor in verband met het stellen van een molen: er wordt ook vermeld dat hij de plaatsen van de (molen)werven bepaald heeft, én dat hij aanwezig was bij het graven aan de waterloop. Hieruit kan mijns inziens worden afgeleid dat Jan Adriaenszoen méér was dan alleen maar molenmaker. Hij vervulde blijkbaar een opzichtersfunctie of gaf advies over de voornoemde zaken. Van de andere molenmakers ben ik als bijzonderheid alleen tegengekomen dat Pouwels T'Ouwerkerck hielp bij het verzetten van twee molens. Adriaen Jacobszoen komt wel bij een andere droogmakerij naar voren. In 1627 werden hij en Jan Adriaenszoen Leeghwater als "experte molenmakers" door de hoofdingelanden van de Purmer verzocht te adviseren over het verzetten van enkele molens.

Evenals bij de andere droogmakerijen waar Leeghwater gewerkt heeft, was hij echter ook bij de droogmaking van de Bijlmermeer beslist niet de hoofdopzichter of de belangrijkste technische adviseur. De belangrijkste opzichter in de Bijlmermeer, zowel gedurende als na de bedijking, was Gerrit Pieterszoen. Aan deze werd totaal maar liefst bijna f15.000 betaald voor al zijn aangenomen werk; geld dat uiteraard weer onder arbeiders moest worden verdeeld.⁷ Er is in studies over droogmakerijen bovendien op gewezen dat de bedijkers zélf graag de leiding van de droogmaking aan zich hielden, ook al misten deze de technische bekwaamheid hiervoor.⁸

Waarom riep men bij droogmakerijen – en zoals hierboven blijkt dus ook bij de Bijlmermeer – Leeghwater steeds te hulp? Leeghwater was, evenals zijn vader, timmerman. Hij had zich toegelegd op het bouwen van molens, in het bijzonder oliemolens. In zijn "Chronycke" schrijft hij dat hij zelf, rond 1605, de uitvinder van de achtkante oliemolen met stampers was. Of dit nu werkelijk zijn uitvinding was of niet is in de literatuur nog immer een twistpunt. In dezelfde tijd werd, zowel aan industrie- als aan watermolens, veel verbeterd. Aan de watermolens werden met name de wateropvoerwerktuigen verbeterd: zo werd het scheprad vervangen door de vijzel, die meer opvoercapaciteit heeft. En ook het scheprad zelf onderging verbeteringen.⁹

Met deze vernieuwingen ontstonden watermolens met een grotere capaciteit: groot genoeg om – opgesteld in gangen – meren leeg te malen. Men moet daarbij bedenken dat bij droogmakerijen het water soms wel zo'n vijf meter omhoog moest worden gebracht.

Leeghwater leverde de molens die voor het droogmalen van de meren werden gebruikt: de achtkante binnenkruisende watermolens met een grote opvoercapaciteit, die meestal in gangen werden geplaatst. Leeghwater had dus blijkbaar een goede naam als bouwer van juist deze molens. Of de uitvindingen ter verbetering van de molens nu wel of niet van hemzelf waren mag dan een twistpunt zijn; feit is dat men zijn hulp telkens opnieuw inriep.

Met het droogvallen van het meer en de verdeling van de kavels bij loting in 1626, was Leeghwaters rol echter niet uitgespeeld. Tien jaar na de droogmaking van het meer, op 15 september 1637, komen we hem weer tegen, ditmaal in de resoluties van het bestuur van de Bijlmermeer:

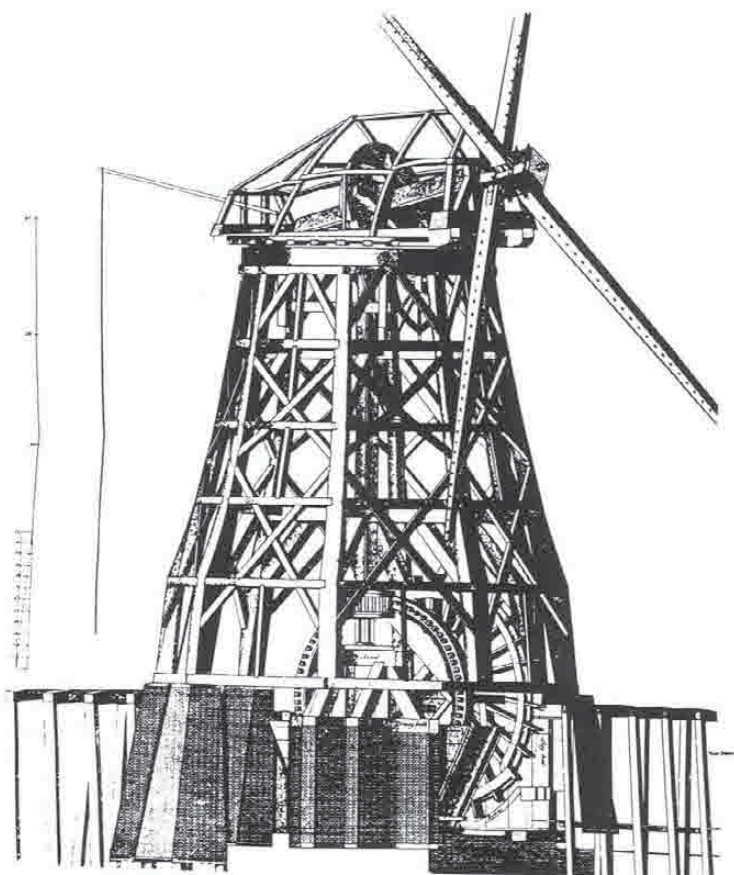
Is noch goet gevonden datt men eenige persoonen haer op meeren en dijkagien verstaende sal versoecken ons nevens yemant van de ingelanden (daertoe te committeren) inspectie van de voorschreven meer te nemen. Ende tot het beste van de selve te adviseren. Ende dat men daertoe versoecken sal: den dijkgraef Van Os, Jan Arienszoen Laeghwater ende Gerrit Pieterszoen.¹⁰

7 Deze Gerrit Pieterszoen werd ook een keer "van Purmerend" genoemd. In het onkostenboek heet hij ook wel: "onze opzichter".

8 J.G. De Roever, *Leeghwater*, 123-124; C. Baars, *Leeghwater: een herwaardering*, 3.

9 De Roever, *Leeghwater*, 42-52. J. den Besten e.a. *Nieuw Utrechts Molenboek*, (Utrecht 1991) 49-91.

10 Hoogheemraadschap Amstel en Vecht, archief Bijlmermeer, inv.nr. 6, p. 6.

Afb. 4. Tekening gemaakt door Leeghwater van een achtkante binnenkruier voor de Beemster. Dit is een voorbeeld van een molen zoals die door Leeghwater werd gemaakt. Voor de Bijlmermeer leverde hij vermoedelijk een vergelijkbare molen. Ook dit was een achtkante molen.

Dit is opvallend. Tien jaar na de droogmaking wordt één van de zes molenbouwers gevraagd om het heemraadschapsbestuur te adviseren. Hij werd gezien als een van de experts op het gebied van meren en dijkages. De andere deskundigen die worden genoemd zijn dijkgraaf van Os (van de Beemster) en Gerrit Pieterszoon (de opzichter van de Bijlmermeer). Leeghwater werd door het bestuur van de Bijlmermeer dus wel degelijk gezien als een van de meest deskundigen. Overigens kon Jan Adriaenszoon, in ieder geval in eerste instantie, wegens ziekte zijn advies niet geven, blijkens een bewaard gebleven brief van zijn hand:

Loff sij Godt boven al 1637 den 7 october. Mijn Heer ende goede vrient Gijsbert Vliet. Ick heb van daghe uwen brieff ontfangen ende den inhoud van alles wel verstaen. Voor mij is die sake gans ongelegen omte comen. Ick heb meest alle dagen die coortse, ende weynich buyten mijn huys come, ick vrese als ick overt water voer, dat mijne sieckte wederom soude verniewen, hout mij dese mael ten besten, die wil is goet, maer het vleys is alte cranck. Hier mede sijt hartelijk gegroet met alle goede vrienden ende den Almogenden Godt in ghenade bevolen.

Jan Adriaensz. Leeghwater. Molenmaker in de Rijk¹¹

Zes jaar daarna werd Leeghwater opnieuw om advies gevraagd, en ditmaal alléén hij. Het betrof een probleem met het rijzen en dalen van de schepraderen van de viergang molens (dit was een gang die in 1628 was bijgebouwd). In het resolutieboek noteerde de secretaris: „..Ende voorts Jan Arentsen Laeghwater doen peylen de schepraen van de viergangh molens ende hem geordineerd het selve nevens sijn advys in scriptie te stellen.”¹² Een maand later is het advies er. In het resolutieboek staat genoteerd wat door dijkgraaf en heemraden is besloten over het rijzen en dalen van de schepraderen. Erbij wordt gezegd dat men bij het uitvoeren van het werk acht dient te slaan op het schriftelijk advies van Jan Adriaenszoon Leeghwater. Dit advies was in het “registerboek van diverse documenten” geregistreerd.¹³ Helaas is dit register niet in het archief aanwezig en vermoedelijk verloren gegaan. Het werk werd vervolgens uitgevoerd zoals in de resolutie was omschreven door de timmerman Pieter Timmer.

Molenmaker of droogmaker?

Een vergelijking van de hiervoor genoemde gegevens uit het archief van de Bijlmermeer met gepubliceerde gegevens over Leeghwaters rol bij andere droogmakerijen, brengt mij tot de conclusie dat zijn rol bij de Bijlmermeer niet veel verschilde van die bij andere droogmakerijen. Zijn activiteiten voor de Bijlmermeer lijken mij sterk vergelijkbaar met die bij de Purmer. Ook daar leverde hij één watermolen. Deze kostte 2632 gulden, volgens De Roever een normale som voor een niet te grote molen. Bij de Purmer was Leeghwater molenopzichter (‘opziender van ’t maecken en stellen van de meulens’). Ook bij de Wormer en de Heerhugowaard adviseerde Leeghwater over de molens.¹⁴ Bij de Bijlmermeer adviseerde Leeghwater over de plaats van de molenwerven, en was hij aanwezig bij het graven aan de waterloop. Dit doet mij eveneens denken aan een opzichtersfunctie. Daarnaast is ook zeker dat hij heeft gewerkt bij de droogmaking van de Beemster, Schermer en de Starnmeer. Zowel bij de Bijlmermeer als bij de Purmer gaf Leeghwater nog jaren na het droogvallen van het land adviezen over molens en/of dijken. Van de Purmer is een advies uit 1639 over een stuk ringdijk bewaard ge-

11 Hoogheemraadschap Amstel en Vecht, archief Bijlmermeer, inv.nr. 198.

12 Hoogheemraadschap Amstel en Vecht, archief Bijlmermeer, inv.nr. 6, p. 88.

13 Hoogheemraadschap Amstel en Vecht, archief Bijlmermeer, inv.nr. 6, p. 91-92.

14 J.G. de Roever, *Leeghwater*, 83-130; C. Baars, *Leeghwater: een herwaardering*, 4.

bleven, dat door De Roever is getypeerd als beknopt en simplistisch, waarbij zijn bezwaar is dat het advies een al sinds lang bekend principe laat zien en dus niet technisch vernieuwend is. De Roever vond, Leeghwaters activiteiten bij de droogmakerijen overziend, diens inbreng pover, en “van nauwelijks enig gewicht te noemen”. Mijn vraag is of De Roever geen te strenge criteria hanteerde bij het vellen van zijn negatieve oordeel. Mogelijk was het bedoelde advies aan de Purmer niet technisch vernieuwend. Voor de hoofdingelanden die om het advies hadden gevraagd, zal echter niet het vernieuwende het doel zijn geweest, maar de vraag of zijn advies voor hun probleem een oplossing bood.

De grote waarde van de studie van De Roever was dat hij door de uitgebreide studie van de bronnen de mythische verdiensten die Leeghwater door de geschiedenis zijn toegedicht, terug poogde te brengen tot werkelijke proporties. Het lijkt mij niettemin terecht dat door latere schrijvers is opgemerkt dat De Roever Leeghwater heeft ondergewaardeerd. Want Leeghwater mag dan misschien geen grote technische vernieuwer zijn geweest, hij was blijkbaar wel iemand die bekend stond als een expert op het gebied van molenbouw en bemalingssystemen bij droogmakerijen en die keer op keer om advies werd gevraagd. Zijn naam duikt bij droogmakerijen steeds wéér op. En hij blijkt – ook steeds weer – méér te zijn dan alleen maar molenbouwer. Men zag hem als adviseur en expert. Ook de kleine droogmakerij de Bijlmermeer blijkt dit beeld te bevestigen.